

Maksim Litvinov ja president Roosevelti salajane sõnum

Kaarel Piirimäe

Ameerika Ühendriikide presidendi Franklin D. Roosevelti ja Nõukogude Liidu suursaadiku Maksim Litvinovi kõnelust 12. märtsil 1942 võib pidada üheks olulisemaks 20. sajandil Eesti, ja ka Läti ja Leedu ajalugu mõjutanud diplomaatiliseks sündmuseks. Kohe pärast Balti riikide annekteerimist 1940. aastal kerkis Balti küsimus üles Briti-Nõukogude ja USA-Nõukogude vahelistes suhetes; uue teravuse omandas see aga 1941. aasta detsembris, kui Briti välisminister Anthony Eden Moskvat külastas ja Balti riikide küsimuse NSV Liidule soodsalt ära lahendada lubas. Suurbritannia pidi aga arvestama Ameerika Ühendriikide seisukohaga ning on arvatud, et just president Roosevelti vastuseisu tõttu lõpuks Balti riike Nõukogude Liidule ikkagi ei loovutatud.¹

Käesolev allikapublikatsioon tõendab aga veenvalt, et 12. märtsil teatas Ameerika president kohtumisel Nõukogude suursaadiku Litvinoviga, et ta ei näe põhimõttelist probleemi, kui Nõukogude Liit väljub sõjast piiridega, mille ta oli suutnud saavutada 1941. aasta juunikuuks. Kuigi Roosevelt keeldus formaalse lepingu sõlmimisest, oli tegu märguandega Stalinile, et ta võib Läänemere idakaldal lääneriikide ülearust kriitikat kartmata toimetada, nagu talle meeldib. Kuigi Stalini reaktsioon Roosevelti järeleandmisele oli

lakooniline – Ameerika arvamus võeti lihtsalt teadmiseks ning läbirääkimisi jätkati brittidega –, on selge, et Moskvast tehti kaugeleulatuvaid järeldusi. Kuigi Stalin sai aru, et formaalset avalikku heakskiitu Balti riikide annekteerimisele tal antud momendil loota ei olnud, sai ta oma diplomaatilised ponnistused suunata olulisemate küsimuste lahendamisele (Poola, Saksamaa ja laiemalt Ida-Euroopa tulevik). Balti küsimus oli tema jaoks sisuliselt otsustatud. Laiemalt võttes võib Roosevelti-Litvinovi kohtumise seega asetada teiste Eesti saatust mõjutanud diplomaatiliste sündmuste kõrvale, nagu Tartu rahu, Molotovi-Ribbentropi pakt või Meri-Jeltsini juulilepped.

Roosevelti ja Litvinovi kõnelusele on kirjanduses üllatavalt vähe tähelepanu pööratud.² 2005. aastal ilmunud üldkäsitluses „Eesti ajalugu VI“ ei maini Teise maailmasõja rahvusvahelise ajaloo peatükid kirjutanud Mart Nutt Litvinovi-Roosevelti kõnelust sõnagagi. Küll aga kirjutab ta, et Balti küsimus tõusis üles Teherani konverentsil (tegelikult tõusis juba kaks aastat varem) ning USA ja Briti juhid „ei vaidlustanud [Nõukogude Liidu] nõudmist [Balti riikidele]“. „Sisuliselt tähendas selline käitumine alistumist Moskva tahtele,“ märgib Nutt. Seejärel leiab autor, et Jalta konverentsil tõstatas Roosevelt küsi-

¹ Vt. Lähemalt: K. Piirimäe. Balti riikide küsimus liitlasriikide suhetes, 1941–1942 (I). – Ajalooline Ajakiri 2007, nr. 1, lk. 23–49; K. Piirimäe. Balti riikide küsimus liitlasriikide suhetes, 1941–1942 (II). – Ajalooline Ajakiri 2007, nr. 2, lk. 163–191; K. Piirimäe. Roosevelt, Churchill and the Baltic question: Allied relations during the Second World War. New York, Palgrave Macmillan, 2014, lk. 70–80.

² Kõnelust maintakse lakooniliselt teoses M. J. Mjagkov. Problema poslevoennogo ustrojstva Evropy v amerikano-sovetskix otnošenijax 1941–1945. Moskva, 2006, 76. Tänan anonüümset retsensenti viite eest. Näib, et Leedu ja Läti ajaloolased ei ole selle probleemi vastu huvi tundnud, vähemalt pole autoril õnnestunud ühtki asjakohast analüüsi leida. Teema ei kajastu ka üldkäsitlustes, nagu A. Plakans. A concise history of the Baltic States. Cambridge, Cambridge University Press, 2011, või A. Kasekamp. A history of the Baltic States. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2010.

muse rahvahääletusest Balti riikides. Siin eksib Nutt paraku kronoloogiaga, sest nime-
tatud seik leidis aset hoopis Teherani-kõne-
lustel 1943. aastal.³

Eero Medijainen mainib Roosevelti-Lit-
vinovi vestlust põgusalt 2010. aastal Ajaloo-
lises Ajakirjas ilmunud artiklis „Balti riikide
de iure järjepidevus noateral: Ameerika
Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus
1940–1945“. Selles kirjelduses olevat Roose-
velt kurtnud avaliku arvamuse vastuseisu,
mistõttu Nõukogude anneksiooni ametlik
tunnustamine olevat võimatu. Sellegipoole-
st avaldanud Roosevelt arvamust, et Balti
provintside eraldumine Venemaast eelmise
sõja ajal oli rumalus, ning president oli val-
mis Staliniga probleemi üle isiklikult kõne-
lema.⁴ Medijainen tsiteerib vestluse sisu
teiste autorite käsitluste kaudu – ning see on
täpne –, kuid ei analüüsi kõneluse mõjusid
liitlastevahelistele suhetele ega Balti riikide
käekäigule. Medijaineni artikkel keskendub
Stalini ja Roosevelti kõnelusele Teherani
konverentsil 1. detsembril, mis Medijaineni
arvates oli kulminatsiooniks 1943. aasta keva-
deks välja kujunenud Ameerika „solidaarsu-
sepuhangule“ Venemaa suhtes. Just Teherani
peab Medijainen oluliseks verstapostiks, mis
märkis Ameerika – õnneks küll ajutist – *de*
facto tunnustust Nõukogude anneksioonile.
Mis aga õigupoolest muutus Roosevelti suh-
tumisest 1943. aastal, kui ta oli juba väljen-
danud oma „solidaarsust“ Stalini eesmärki-
dega vestluses Litvinoviga 1942. aastal, jääb
selgusetuks.⁵

Hinnates Teherani tippkonverentsi ja
eriti Roosevelti-Stalini kõnelust 1. detsemb-
ril pöördeliseks sündmuseks Balti küsimuse
käsitlemisel liitlastevahelises diplomaatias,
asetab Eero Medijainen end nende ajaloo-
laste ritta, kelle arvates arenes Roosevelt

„idealistist“ „realistik“ millalgi 1943. aasta
esimesel poolel. Ameerika ajaloolase Maris
A. Mantieni arvates mängisid Balti riigid
selles kujunemisloos olulist rolli. Just 1943.
aasta alguses olevat Roosevelt muutnud oma
vaateid Nõukogude Liidu suhtes järeleand-
likumaks, sest ei suutnud täita 1942. aasta
maikuus Stalinile antud lubadust avada
1943. aastal teine rinne Euroopas.⁶ Täht-
saimaks allikaks on president Roosevelti ja
Briti välisministri Anthony Edeni vestluste
ülestähendused 1943. aasta märtsikuust.
Just siis teatas Roosevelt, et Balti prob-
leemi „realistlikult“ hinnates ei ole kaht-
lust, et Saksamaa kapituleerudes on Vene-
väed Balti riikides ning mitte keegi ei suuda
neid sealt välja ajada. Sellest tulenevalt, ning
eeldades rahvahääletuste läbiviimist Nõu-
kogude võimude poolt ning Balti rahvaste
oodatavat heakskiitu ühinemisele suurema
naabriga, tunnustavad Ameerika Ühendrii-
gid venelaste *de facto* kontrolli nende riikide
üle.⁷

Mantieni käsitleb oma artiklis ka Lit-
vinovi-Roosevelti kõnelust 1942. aastal, kuid
asetab selle pigem valgusse, mis laseb Roose-
velti paista „idealistina“, kes võitles Balti ri-
ikide arvel sõlmitava Briti-Nõukogude sala-
leppes vastu. Taas tekib küsimus, mis ikkagi
Roosevelti suhtumisest 1943. aastal muutus,
kui ta Litvinovi kaudu juba teatas Stalinile,
et ta on tema territoriaalsete nõudmistega
„absoluutselt nõus“?

Mantieni (nagu ka Medijaineni) käsit-
lus on seda kummalisem, et erinevalt paljude
varasemate interpretatsioonide autoritest oli
tal võimalik kasutada Roosevelti ja Litvinovi
kõneluse üleskirjutust, mis jõudis avalikkuse
ette 1984. aastal Moskvast ilmunud doku-
mendikogumikus „Sovetsko-Amerikanskije
otnošenija vo vremja Velikoj Otečestvennoj

³ Eesti ajalugu. VI, Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Tartu, Ilmamaa, 2005, lk. 151.

⁴ E. Medijainen. Balti riikide *de iure* järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945. – Ajalooline Ajakiri 2010, nr. 2, lk. 153–190.

⁵ Samas, lk. 188.

⁶ M. A. Mantieni. FDR and the Baltic States. – T. C. Howard, W. D. Pederson (toim.). Franklin D. Roosevelt and the formation of the modern world. Armonk, N.Y., M. E. Sharpe, 2003, lk. 114–116.

⁷ Memorandum by Harry L. Hopkins on conversation between Roosevelt, Eden and Hopkins, 15. märts 1943, FRUS (1943), III, 13–14.

vojnny“.⁸ Vestlusest on säilinud ainult Litvinovi kokkuvõte, mille ta saatis oma ülemustele Moskvast. Ameerika üleskirjutust USA arhiividest leitud ei ole, kusjuures on küllaltki tõenäoline, et Roosevelt ise lasi selle kõrvaldada.⁹

Siiski ei kasuta Manteniaks mitte publitseeritud venekeelset teksti, vaid Hugh Phillipsi refereeringut. Phillips oli esimene, kes 1988. aastal laiemale ingliskeelsele lugejaskonnale Roosevelti ja Litvinovi kõnelust tutvustas. Ajakirjas *Diplomatic History* ilmunud artiklis kirjeldas ta 1942. aasta 12. märtsil toimunud „müstilist“ kohtumist presidendi ja suursaadiku vahel, kus Roosevelt tegi piiride osas „väga olulisi järeleandmisi“. Phillips refereeris Litvinovi aruannet kohtumisest, kuid tegi nähtavasti tõlkimisprobleemide tõttu pisikese eksimuse. Nii kirjutas ta, et Litvinov olevat presidendilt küsinud, kas tal on vastuväiteid „mingisugusele salajasele kokkuleppele“ Nõukogude Liidu ja Suurbritannia vahel, mille peale president olevat vastanud: „...ta ei ole sellise kokkuleppe vastu, kui see jääb salajaseks, isegi tema eest“. Nagu me allpool näeme, küsis Litvinov hoopis: „Kas jutt käib mingisugusest meie salajasest lepingust Inglismaaga?“ See tõenäoliselt suursaadiku nõutust peegeldanud küsimus oli arvatavasti tingitud sellest, et mingisugust salajast lepingut Suurbritannia ja Nõukogude Liit sõlmida ei kavatsenud. Briti-Nõukogude leping Balti riikide kohta pidi olema avalik. Moskva pool küll soovis läbirääkimiste käigus salajaste protokollide lisamist lepingule, nagu oli teh-

tud sakslastega MRP puhul, kuid britid keeldusid sellest kategooriliselt. Nad olid õppinud Esimesest maailmasõjast, kui salalepete sõlmimine oli põhjustanud paksu verd suhetes liitlaste, eriti Ameerika Ühendriikidega.¹⁰

Hugh Phillips hindas kohtumist ülioluliseks, märkides, et teadmine sellest revideerib paljude varasemate autoriteetide, nagu Keith Eubank, John Lewis Gaddis ja George C. Herring, seisukohta, justkui oleks Roosevelt Nõukogude piirinõudmistele järele andnud alles 1943. aasta kevadel.¹¹ Hugh Phillips tõi välja ka probleemi, et kuna Ameerika arhiividest kõneluse ülestähendust leitud ei ole, saab toetuda vaid Nõukogude versioonile. Veelgi enam, Roosevelt andis kohtumise sisust veel samal päeval, 12. märtsil, teistsuguse ülevaate Briti suursaadikule lord Halifaxile, millest meil omakorda on säilinud Halifaxi aruanne välisminister Anthony Edenile.¹² Selles märgib lord Halifax, et president pole tunnustanud Nõukogude 1941. aasta piire, kuid on kinnitanud, et pooldab Nõukogude Liidu „täielikku julgeolekut pärast sõda“. Phillipsil on tõenäoliselt õigus, kui ta märgib, et kummalgi suursaadikul ei olnud põhjust telegrammis kodumaale valeda. Seega pidi Roosevelt tahtlikult andma Halifaxile vildaka kirjelduse oma vestlusest Nõukogude diplomaadiga.

Miks? Hugh Phillips spekulatsioonid, et Roosevelt soovis eksitada britte, et need võtaksid nõukogulaste suhtes paindumatu positsiooni, mis võimaldaks Rooseveltil, kasutades Londoni ja Moskva vahelisi pingeid, seada

⁸ Sovetsko-Amerikanskije otnošeniia vo vremja Velikoj Otečestvennoj vojny, 1941–1945gg.: dokumenty i materialy v dvux tomakh. Moskva, 1984, 1: 1943–44. Viimati ilmunud nt. kogumikus: A. Kasparivičius. (toim.). SSSR i Litva v gody Vtoeroj mirovoj vojny: sbornik dokumentov. Tom 2. Litva v politike SSSR v meždunaronyx otnošeniiax (avgust 1940 – sentjabr´ 1945 g), Vilnius, 2012.

⁹ Warren Kimball rõhutab Roosevelti vaenulikkust ajaloodokumentide säilitamise vastu üldiselt (W. F. Kimball. *The Juggler: Franklin Roosevelt as wartime statesman*. Princeton, Princeton University Press, 1994, lk. 203), kuid nimetatud juhul oli tegu ka kompromiteeriva sisuga.

¹⁰ Parimaid käsitusi Briti-Nõukogude läbirääkimistest 1941–1942 on: S. M. Miner. *Between Churchill and Stalin: The Soviet Union, Great Britain, and the origins of the Grand Alliance*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1988.

¹¹ K. Eubank. *Summit at Teheran*. New York, 1985; J. L. Gaddis. *Russia, the Soviet Union, and the United States: An interpretive history*. New York, 1978; G. C. Herring. *Aid to Russia, 1941–1946. Strategy, diplomacy, the origins of the cold war*. New York, 1973, lk. 52–53.

¹² H. Phillips. *Mission to America: Maksim Litvinov and the United States, 1941–43*. – *Diplomatic History*, 1988, nr. 12/3, lk. 269.

¹³ Samas, lk. 269.

Staliniga sisse erisuhet.¹⁴ Kuigi Roosevelt tõepoolest ehitas Ameerika-Nõukogude telge, tihti brittide huvide ning Ameerika-Inglismaa teineteisemõistmise arvel,¹⁵ ei ole selline tõlgendus antud juhul siiski usutav. Otsene valetamine ja kahekeelsus oleks võinud kergesti välja tulla, kas või juhul, kui Litvinov oleks andnud vestlusest ülevaate Halifaxile.

Usutavam näib, et Roosevelt ilustas oma kõnelust Litvinoviga, sest vestluse juures Briti saadikuga viibis ka asevälisminister Sumner Welles (kes ei viibinud intervjuul Litvinoviga). Welles oli Briti-Nõukogude lepinguprojekti kritiseerinud kui „Müncheni mõtteviisi sügavaimat faasi“ ning oli tuntud kui välisministeeriumi põhimõttekindla ja moraalse välispoliitika arhitekte.¹⁶ President mängis seega kahepalgelist mängu mitte niivõrd brittide, kuivõrd oma välispoliitikanõunike ja diplomaatidega, kellest enamik oli Nõukogude Liidu suhtes palju umbusklikum kui Roosevelt ja tema lähimad poliitilised usaldusisikud (Harry Hopkins, Joseph E. Davies).¹⁷

Nagu Matthew J. Dickinson märgib, kuulus Roosevelti tööstiili juurde konkurentsist süstimine eri ametkondade suhetesse, ommoodi *divide et impera* meetod ministeeriumide juhtimiseks.¹⁸ Kuna ta pidas oma välisministeeriumi liiga konservatiivseks ja Nõukogude-vastaseks, ei usaldanud ta sellele tähtsamaid välispoliitilisi otsuseid ega diplomaatilisi ülesandeid. Isikliku kontrolli tagamiseks välisministeeriumi üle kasutas ta aseriigisekretär Sumner Wellesi kui usaldus-

isikut, kellel oli välisminister Cordell Hullist mööda minnes otsene ligipääs presidendile. Lisaks sellele kasutas Roosevelt suhtlemiseks teiste riikide valitsustega isiklikke emissare, nagu Harry Hopkins, Averell Harrimann ja Joseph E. Davies, jättes kõrvale Hulli ja välisriikides olevad saadikud, nagu John Winant Londonis ning Laurence Steinhardt ja William H. Standley Moskvas. Kuigi Roosevelt ei usaldanud Hullile kõige olulisemaid välispoliitilisi või diplomaatilisi ülesandeid, oli presidendil endist mõjukat kongresmeni siiski vaja suhete silumiseks Kongressiga ning avalikkuse toetuse hoidmiseks administratsiooni välispoliitikale.¹⁹ Nii Sumner Welles kui ka Cordell Hull olid Nõukogude Liidu suhtes järeleandmatumal positsioonil kui president. Roosevelt ei soovinud riskida nende lojaalsuse kaotamisega, mistõttu „ilustas“ oma vestlust Litvinoviga, kui andis sellest Lord Halifaxile ülevaate Sumner Wellesi ees.

Hugh Phillipsi 1988. aasta ennustus, et teadmine Roosevelti-Litvinovi kõnelusest revideerib senist ajalookäsitlust põhjalikult, ei läinud täide. Enamik ajaloolasi ei ole näinud põhjust muuta seniseid käsitlusi ega põhimõtetelisi hinnanguid Roosevelti välispoliitikale, eriti seoses Briti-Nõukogude läbirääkimistega 1942. aasta kevadel.²⁰ Remi Nadeau, kelle teos ilmus kaks aastat pärast Phillipsi artiklit, tsiteerib ikkagi Briti versiooni Roosevelti-Litvinovi tehingust.²¹ Seda illustreerib ka Eero Medijaineni eespool tsiteeritud käsitlus. Isegi Roosevelti suhtes ülikriitilised, nagu Wilson

¹⁴ Samas, lk. 270.

¹⁵ W. Kimball. The juggler: Franklin Roosevelt as wartime statesman. Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1991, lk. 127–157, 90; W. Roger Louis. Imperialism at bay. The United States and the decolonization of the British Empire, 1941–1945. New York, Oxford University Press, 1978.

¹⁶ Welles' conversation with Halifax, 18. veebruar 1942, FRUS 1942, vol. 3, lk. 520; C. J. Nolan. Principled diplomacy. Security and rights in U.S. foreign policy. Westport, CT, Greenwood Press, 1993, lk. 74; D. J. Dunn. Caught between Roosevelt & Stalin. America's ambassadors to Moscow. University Press of Kentucky, Lexington, 1998, lk. 161.

¹⁷ M. J. Dickinson. Bitter harvest. FDR, presidential power and the growth of the presidential branch. Cambridge University Press, New York, 1999, lk. 178–81; M. E. Glantz, FDR and the Soviet Union. The president's battles over foreign policy. University Press of Kansas, Lawrence, 2005.

¹⁸ M. J. Dickinson. Bitter Harvest, lk. 202. Dickinson peab presidendi strateegiat edukaks.

¹⁹ Samas, lk. 180.

²⁰ R. Dallek. Franklin D. Roosevelt and American foreign policy, 1932–1945. With a new afterword, Oxford University Press, Cary, NC, 1995, lk. 338–341.

²¹ R. Nadeau. Stalin, Churchill and Roosevelt divide Europe. Praeger, New York, London, 1990, lk. 20–21.

Miscamble, käsitlevad kronoloogiliselt 1943. aastat kui pöördepunkti.²²

Brittide 1942. aasta plaan sõlmida formaalne leping nõukogulastega, mis toetaks Moskva nõuet Balti riikidele rahukonverentsil, on osutunud mugavaks piitsaks, millega nahutada Briti *Foreign-Office*'i väidetavalt põhimõttelagedat ja isekat Müncheni laadis lepituspoliitikat.²³ Roosevelti ja Litvinovi salajase kohtumise valguses on aga üha raskem seada Briti mahhinatsioonidele vastukaaluks klantspilti Ameerika „moraalsest“ välispoliitikast. Isegi Warren Kimball, kes autoriteetseima rooseveltoloogina on ikka silma paistnud positiivsete hinnangutega, on sunnitud möönma, et president Roosevelt oli nõus Briti-Nõukogude leppega, juhul kui see jääb salajaseks.²⁴ Kuid sellegipoolest rõhutab ta Roosevelti püüdu tõrjuda Stalini survet avalikuks lepinguks, mille pärast ta väidetavalt pakkus Moskvale teise rinde avamist Euroopas 1942. aasta jooksul. Tulemuseks polevat küll olnud otseselt tehing (*deal*), kuid midagi vaikiva kokkuleppe laadset küll.²⁵ Seevastu Roosevelti suhtes ülikriitiline Justus Doenecke pöörab argumenti pahupidi ning leiab, et 1942. aasta kevadel magas president maha võimaluse Moskvaga piiride osas läbi rääkida, mis „tugevdanuks tema positsiooni kohtumistel Staliniga“ hiljem.²⁶

Kui usutav on Warren Kimballi teooria vaikivast kokkuleppest Washingtoni ja Moskva vahel, mille järgi ameeriklased olevat lubanud teist rinnet ning venelased nõustunud Balti küsimust kalevi all panema? Tegu on vana hüpoteesiga, mis pärineb Robert Sherwoodi 1948. aastal ilmunud ning põhili-

selt Roosevelti lähima võitluskaaslase Harry Hopkinsi isiklikele märkmetele tuginevast teosest.²⁷ Seda toetab teiste hulgas John Lewis Gaddis, samuti Maris A. Mantenieks.²⁸ Arie Kochavi märgib artiklis „Britain, the Soviet Union and the question of the Baltic States in 1943“, et 1943. aasta kevadel tundis Stalin end teise rinde viibimise tõttu arvata-vasti petetuna, mistõttu reageeris Balti küsimuse avaliku lantsseerimisega.²⁹

Paraku on tõendusmaterjal selle ilusa teooria püstitamiseks äärmiselt kasin. Nagu öeldud, tugineb see Hopkinsi ülestähendustele, täpsemalt märkmetele tema ja kindral George Marshalli vestlustest peaminister Churchilliga ja Anthony Edeniga 9. aprillil 1942 Londonis. Sisuliselt on tegu aruandega missioonist, mille põhieesmärgiks oli saada brittide nõusolek dessantoperatsiooniks Prantsusmaal 1942. aasta sügisel, et kergendada sakslaste survet venelastele idarindel. Nii Churchill kui ka Eden suhtusid sellise operatsiooni võimalikkusesse ettevaatlikkuse ja skepsisega. Veelgi enam, teooria püsib sisuliselt vaid ühel Hopkinsi aruandes leiduval lausel. Nii väljendanud Hopkinsi vestluses Edeniga 9. aprillil järgmist: president ei ole nõus Briti-Nõukogude lepinguga ning president usub, et „meie põhiline ettepanek siin peaks jahutama Vene diplomaatilisi nõudmisi Inglismaale“. ³⁰

Hopkinsi tsitaat näib tõepoolest viitavat soovile sõlmida Moskvaga vorst-vorsti vastu tehing: meie anname teise rinde, teie loobute avalikest territoriaalsetest nõudmistest. Kuid probleemiks on, et tegu on kaudse tõendiga: Hopkins võis vaid eeldada, et just selline oli presidendi soov ja tahe. Roosevelti komme

²² W. D. Miscamble. *From Roosevelt to Truman. Potsdam, Hiroshima, and the cold war*. Cambridge University Press, New York, 2007, lk. 54.

²³ S. M. Miner. *Between Churchill and Stalin*.

²⁴ W. F. Kimball. *Forged in war: Churchill, Roosevelt and the second world war*. Harper Collins, London, 1997, lk. 141–142.

²⁵ Samas.

²⁶ J. D. Doenecke. *The Roosevelt Foreign Policy: an Ambiguous Legacy*. – J. D. Doenecke and M. A. Stoler. *Debating Franklin D. Roosevelt's foreign policies, 1933–1945*. Rowman & Littlefield, Lanham, 2005, lk. 69.

²⁷ R. E. Sherwood. *Roosevelt and Hopkins. An intimate history*. Harper & Brothers, New York, 1948, lk. 526.

²⁸ J. L. Gaddis. *The United States and the origins of the cold war, 1941–1947*. Columbia University Press, New York, 2000, lk. 16; Mantenieks. *FDR and the Baltic States*, lk. 114.

²⁹ A. J. Kochavi. *Britain, the Soviet Union and the Question of the Baltic States in 1943*. – *Journal of Baltic Studies*, 1991, nr. 2, lk. 173–82.

³⁰ R. E. Sherwood. *Roosevelt and Hopkins*, lk. 526.

oma tegelikku arvamust väga ebamääraselt väljendada oli kõigile teada. Teiseks oli kogu dessantoperatsiooni plaan veele ehitatud: seda ei toetanud britid ega sellisel kujul ka mitte Ameerika väejuhatuse. Kolmandaks oli Moskva legatselge, et teist rinnet 1942. aasta jooksul avada polnud võimalik³¹ ning Rooseveltilt ettepanekuga nõustuti vaid seetõttu, et oleks hiljem lihtne süüdistada lääneliitlasti truudusetuses. Seega võib nentida, et idee tehingust on kahtlane, seda enam, et Vene allikatest pole tõendeid selle kohta leitud. Küll aga ei saa välistada, et Roosevelt püüdis oma plaaniga Moskva lehele teha – nagu hiljem näiteks tingimusteta kapituleerumise nõude väljakuulutamise kasablanca konverentsil; liitlaste kodust moraali tõstis teise rinde propageerimine aga kindlasti.

Kokkuvõtteks tuleb nentida, et ajaloolased ei tõtta harjumuspäraseid seletustustreid revideerima ning pigem püüavad uusi tõendeid, mis senistele teooriatele vastu käivad, kas täiesti ignoreerida või loogikavigadest hoolimata vanade käsitlustega sobitada. Nii näib ka Roosevelt-Litvinovi kõneluse retrospeksioon kinnitavat Thomas Kuhni teesi, et

paradigmamuutused ei sünni kergelt (kuigi antud juhul ei saa me rääkida mastaapst „teaduslikust revolutsioonist“, millest kirjutab Kuhn).³² Vaatamata sellele, et 1984. aastal publitseeritud arhiiviallikas tõendas selgelt, et Roosevelt nõustus Balti riikide loovutamise NSV Liidule, kui kokkulepe jääb salajaseks, on paljud ajaloolased jätkuvalt tõstnud esile Teherani konverentsi kui Balti riikide saatust otsustanud pöördepunkti. Sellega ignoreeritakse, et Roosevelt ei öelnud eravestluses Staliniga 1943. aasta 1. detsembril põhimõtteliselt midagi uut, võrreldes sellega, mida oli Litvinovi vahendusel talle juba teatanud 1942. aasta 12. märtsil. Mõned teised ajaloolased on küll pööranud Roosevelt-Litvinovi kõnelusele tähelepanu, kuid püüdnud siiski Roosevelti renomeed päästa, rõhutades presidendi püüdu vältida avalike mõjusfääride lepinguid. Seega ei nähta presidendi vigu mitte naiivsetes ja ühepoolsetes järeleandmistes Nõukogude diktaatorile, vaid pigem ebarealistlikus lubaduses avada teine rinne Euroopas 1942. aastal, mis mängis Nõukogude poolele kätte mõnegi trumpkaardi nii propagandas kui ka diplomaatias.

Washingtonis viibiva NSV Liidu saadiku M. M. Litvinovi telegramm NSV Liidu välisasjade rahvakomissarile V. M. Molotovile³³

12. märtsil 1942. a.

Täna kutsus president mind enda juurde ja vestles minuga alljärgnevast:

1. Mainides sissejuhatuseks, et inglase ja *Foreign Office*’iga on raske asju ajada ning et tema jaoks on tunduvalt lihtsam leppida kokku Stalini ja minuga, kuna meie räägime temaga sama keelt, lisas ta, et Baltikumi, Bessaraabia ja Bukoviinia küsimus tekitab temas mõningast rahutust.

³¹ A. Resis (toim.). Molotov remembers. Inside Kremlin politics: Conversations with Felix Chuev. Ivan R. Dee, Inc., Chicago, 1993, lk. 45.

³² T. Kuhn. The Structure of scientific revolutions. University of Chicago Press. Chicago, 1970.

³³ Litvinovi kiri Molotovile, 12. märts 1942: G. P. Kynin, J. Laufer (toim.). 1941–1949: SSSR i Germanskii vopros. Dokumenty iz arxiva vnešnej politiki Rossiiskoj Federacii. Nauka, Moscow, 1996, lk. 149–151; esimest korda avaldatud kogumikus: G. A. Arbatov (toim.). Sovetsko–Amerikanskii Otnošeniia vo vremia velikoi otechestvennoi voiny 1941–1945. Dokumenty i materialy, 1–2. Politizdat, Moskva, 1984, lk. 155–157. Märgede koostumise kohta on leitud ka Ivan Maiski päevikust: I. M. Maiski. Dnevnik diplomata. London 1934–1943: v dvuh knigah. Kniga 2. Nauka, Moskva, 2006, lk. 105–106.

Sisuliselt pole tal meiega mingeid lahkarvamusi, ta ei näe ette mitte mingisuguseid takistusi seoses meie soovitud sõjajärgsete piiridega. Kuid salajase kokkuleppe sõlmimine tekitab temas mõningaid kartusi.³⁴ USA ühiskondlikku arvamust pole selleks ette valmistatud. Küsimus võib tekitada ebasobiva diskussiooni, presidendile võidakse meenutada Atlandi hartat, milles on juttu enesemääramise õigusest.³⁵

Lisaks sellele võib selline kokkulepe panna muretsema Türgit ja isegi Soomet, kes, nagu talle tundub, on hetkel ootaval seisukohal, ning samuti Norrat. Ta ise on alati pidanud provintside eraldumist Venemaast pärast I maailmasõda veaks ja arvab, et Wilson oli samuti selle vastu. Seetõttu kinnitab ta Stalinile eraviisiliselt, et on temaga absoluutselt nõus. Ma viitasin meie Balti põhiseadustele³⁶ ja juba aset leidnud Eesti enesemääramisele; samuti meenutasin Ameerika, Inglismaa ja Rahvaste Liidu suhtumist Baltimaade iseseisvumise küsimusse esimestel aastatel pärast sõda.

Roosevelt vastas, et ta teab seda kõike, aga vaevalt et Ameerika ühiskondlik arvamus isegi teab seda, et Baltikumis leidis aset tahteavalduse akt.

Öelnud ette ära, et ma pole kursis läbirääkimistega Inglismaaga, küsisin ma Rooseveltilt, mille vastu ta õigupoolest vaidleb ning kas jutt käib mingisugusest meie salajasest lepingust Inglismaaga. Roosevelt vastas, et ta poleks sellise kokkuleppe vastu, kui see jääks salajaseks ka tema enda jaoks. Roosevelt viitas ilmselgelt, et kokkulepe peab olema vaid suuline, mitte formaalne. Ma märkisin, et niisugused kokkulepped seovad tavaliselt vaid kokkuleppivaid isikuid ja pole kohustuslikud nende järeltulijate jaoks ning et Churchill ja Eden pole igavesed. Roosevelt sai vihjest aru ja ütles naerdes, et ta loodab istuda oma kohal sõja lõpuni. Ta palus mul edastada Stalinile oma kaalutlused ja tegi ettepaneku lugeda küsimus uurimisjärgus olevaks.

2. President ütles, et tema jaoks on meeldiv tegeleda iga päev meie varustuse küsimusega³⁷ ning et ta ergutab ja kiirustab kõiki tagant. Näiteks eile viidati talle ministrite kabinetis raskustele, mis on tingitud meie spetsifikatsioonidest ja ülemäärastest nõudmistest. Näitena tõi ta seejuures okas-traadi, mida me nõuame viie okkaga, samal ajal kui nemad peavad piisavaks nelja, ning kroomterast, mida me nõuame erilise kvaliteediga. Ma ütlesin, et ei tea nendest kahest juhtumist midagi, ma tean paljusid teisi juhtumeid, siis kui olles veendunud, et võimatu on saada asju vastavalt meie spetsifikatsioonidele, oleme oma nõudmistest loobunud ja võtnud vastu Ameerika standardid. Roosevelt vastas, et on võimalik, et tema sõjaväelased kasutavad iga ajendit norimiseks, kuid me ei tohi neile ajendeid anda. Ma osutasin presidendi tähelepanu sellele, et on äärmiselt oluline täita õigeaegselt meie viimaseid taotlusi 3000 kummipaadi osas, mida on meile ilmselgelt vaja seoses meie tulekuga jõgedele³⁸ ja nende forsseerimiseks. President ilmutas selle küsimuse vastu huvi ning kirjutas selle endale üles.

3. Ameerika valitsus sai teateid, et Hitler avaldab Jaapanile tugevat survet, et viimane ajastaks

³⁴ Suurbritannia välisministeerium.

³⁵ Sõna „enesemääramine“ Atlandi Hartas otseselt ei olnud, kuid selle teine artikkel lubas territoriaalsete muutuste puhul arvestada rahvaste vabalt väljendatud seisukohtadega ning kolmas artikkel lubas arvestada kõikide rahvaste õigusega valida „valitsusvormi“, mille all nad tahavad elada. <http://avalon.law.yale.edu/wwii/atlantic.asp>.

³⁶ Eesti, Läti ja Leedu põhiseadused olid vastu võetud ühel päeval – 25. augustil 1940. Vt. Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu aruannet. – Moskva, 1940.

³⁷ Mõeldud on tarneid Nõukogude Liidule *lend-lease*'i programmi raames. Roosevelt ei pidanud tõepoolest paljaks sekkuda vajadusel isiklikult, et garanteerida Ameerika relvaabi jõudmine Nõukogude Liitu, vt. nt. G. C. Herring. *Aid to Russia, 1941–1946: strategy, diplomacy, the origins of the cold war*. Columbia University Press, New York; London, 1973.

³⁸ Mõeldud on Punaarmee oodatavat jõudmist suurte jõgede, nagu Dnepri ja selle lisajõgede ning Daugava äärde.

meie ründamise tema kevadise rünnakuga, kuid mille peale Jaapan vastab, et tal on vaja tuua oma väed Malaist ja Birmast.

4. President teatas, et ta avaldab inglastele survet eesmärgiga luua teine rinne või vähemalt, kui see on võimalik, võimendatud pommitamist kontinendile, et juhtida Saksa lennukeid meie rindest kõrvale. Ta ütles, et oleks vaja saata veel Ameerika vägesid Inglismaale, kuid takistuseks on tonnaaž. Praeguse tonnaaži puhul ei saa nad saata aastas rohkem kui 300 000,³⁹ aga inglased ei saa Lähis- ega Kesk-Itta saata rohkem kui 30 000–40 000 kuus, mida on ilmselgelt liiga vähe.

Roosevelt hakkas taas rääkima sellest, millest ta on rääkinud mulle peaaegu igal kohtumisel: kuidas ta sooviks kohtuda Staliniga, kellega tal oleks lihtne kokku leppida, kuna nad on mõlemad realistid. Ta loodab ikka veel kohtumisele, võib-olla pärast sõda kusagil Aleuudi saartel. Ütlesin talle naljatades, et Berliinis on parem kliima. President ootab nähtavasti meilt mingit vastust Baltimaade kohta.

M. Litvinov

Dokumendi tõlkinud
Sirje Kupp Sazonov

Kaarel Piirimäe

(1979), *PhD*, teadur, Tartu Ülikool, 51003 Tartu, kaarel.piirimae@ut.ee

³⁹ See oli objektiivne põhjus, miks Stalini nõutud teist rinnet ei olnud kindlasti võimalik avada 1942. aastal. Transpordiprobleemidest Saksa allveelaevarünnakute tingimustes räägib asjaolu, et 1942. aasta septembriks olid ameeriklased suutnud Suurbritanniasse saata ainult kaks ja pool diviisi. Edukaks invasiooniks Prantsusmaale peeti nõutavaks kolmekümmend USA ja kaheksatteist Briti diviisi. Vt. M. A. Stoler. *Allies in war. Britain and America against the axis powers 1940–1945*. Hodder Arnold, London, 2005, lk. 63.